

СХІДНА (КРИМСЬКА) ВІЙНА (1853–1856 рр.) У ПАМ'ЯТКАХ І ПАМ'ЯТІ

Висвітлюються практика й актуальні проблеми увічнення подій Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. у нерухомих пам'ятках історії та культури України.

Ключові слова: Східна (Кримська) війна, увічнення пам'яті, нерухоми пам'ятки історії та культури, Україна, Севастополь.

Події Східної (Кримської) війни (1853–1856 рр.) повсякчас викликають певну зацікавленість, яка особливо зростає напередодні ювілейних дат. В Україні до подій війни, від початку якої цього року виповнюється 160 років, спостерігається сплеск наукового і суспільного інтересу.

Існують достатні підстави вважати Східну (Кримську) війну значною мірою дослідженою. Події війни та широке коло питань, пов'язаних із нею, активно досліджувалися за дореволюційних і радянських часів, про що, зокрема, свідчать праці істориків Російської імперії [2; 10; 12] та СРСР [1; 7; 20]. Не була ця тема у затінку і в пострадянський час, зокрема у незалежній Україні [3; 4; 5; 6; 9; 11; 13; 14; 15; 16; 17; 22; 23; 24]. Проте у загальному масиві написаного про цю війну частка праць, що стосується пам'яток історії Кримської війни, зовсім незначна. Заслуговує на увагу стаття Г. Денисенко [9] – мабуть, найбільш ґрунтовна серед інших. Проте автор зосереджується переважно на нерухомих пам'ятках м. Севастополя, а з іншого боку – вивчення нерухомих пам'яток Кримської війни складає лише невелику частку її солідної праці про нерухомі пам'ятки багатовікової воєнної історії України [8]. Тематично близька до означеної теми стаття Л. Маркитан [17], проте у ній висвітлюється дещо інший аспект увічнення пам'яті про цю війну – фотоліюстрації та фотодокументи тієї доби, фото і кінодокументи, що зафіксували моменти відкриття пам'ятників героям Кримської війни й зустрічі ветеранів.

Автор поставив за мету висвітлити питання, пов'язані з історією та практикою увічнення подій Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. у нерухомих пам'ятках історії України й окреслити сучасні проблеми увічнення подій та вшанування жертв цієї війни.

Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. посідає помітне і важливе місце в європейській та азійській історії XIX ст. Вона стала найбільшим у період між наполеонівськими війнами і Першою світовою війною воєнним конфліктом у Європі. Кримська війна була не лише воєнним конфліктом між двома імперіями – Росією та Туреччиною, в якій на боці однієї зі сторін вперше виступили інші впливові держави. Історики цілком справедливо вважають, що її слід розглядати як пролог світової війни – у Східній війні так чи інакше брали участь понад 20 держав.

Людські втрати сторін у війні були майже рівними: Росія втратила у війні, за деякими підрахунками, понад 130 тис. солдатів і офіцерів, а загальні військові втрати її противників склали понад 150 тис.

На наш погляд, Україну, яка на той час у складі Російської імперії не мала будь-яких ознак державного суверенітету чи автономії, втративши їх ще в другій половині XVIII ст., слід розглядати як безпосередню учасницю та жертву Кримської війни. По-перше, бойові дії у ході війни проходили на південноукраїнських землях, передусім на Кримському півострові та в акваторії Чорного моря.

По-друге, українці склали велику частку серед офіцерського, а особливо серед рядового складу російської армії та флоту, які брали участь у бойових діях. Як зазначають окремі дослідники, українці на той час склали до 70% Чорноморського флоту (однак зауважимо, що при цьому не вказується, маються на увазі українці за етнічною ознакою чи вихідці з українських земель різних національностей).

По-третє, населення України зробило значний внесок для забезпечення військ всім необхідним, виявило героїзм і мужність в обороні Одеси, Севастополя, у боях на Чорному морі та Кримському півострові.

За результатами дослідження наукового співробітника Музею героїчної оборони і визволення Севастополя П. Ляшука перший в історії Російської імперії пам'ятник рядовому матросу встановили у Миколаєві, у 1874 р., на честь Гната Шевченка (призваного на флот з Бердянського повіту Таврійської губернії), який ціною власного життя захистив командира. Зі 155 офіцерів, загиблих під час оборони Севастополя, не менше 55 – були вихідцями з українських теренів. Зі 111 кавалерів ордена Святого Георгія за оборону Севастополя у 1854–1855 рр. 25 – вихідці з України [16]. На Братському кладовищі захисників Севастополя й досі збереглися могили українців.

Загалом, важко назвати велике місто сучасної України, на некрополях якого не було б поховань учасників Кримської війни, – від рядових до генералів. П. Ляшук робить висновок: «Ось чому одна з 42-х панорам світу – єдина в Україні панорама «Оборона Севастополя» – не є для нас «пам'яткою чужої історії» [16].

Кримський півострів і в наш час зберігає безліч військово-історичних пам'яток (місць битв, некрополів, меморіалів, пам'ятників, меморіальних будинків тощо), пов'язаних із подіями війни, від початку якої виповнюється 160 років. Ця спадщина, безумовно, має міжнародне значення і потребує охорони і дослідження.

Місто Севастополь було головним театром бойових дій під час Східної війни в Криму. Його оборону в 1854–1855 рр. увічнюють понад півтисячі пам'яток історії та культури (пам'ятки історії, архітектури і монументального мистецтва, комплексні пам'ятки історії та культури), що сприяють відновленню історичної пам'яті про тогочасні героїчні й трагічні події. До наших днів збереглися пам'ятки у вигляді будинків, оборонних споруд, пам'ятних місць Альмінської, Балаклавської, Чорноріченської битв, одиночні і братські

поховання воїнів різних національностей російської армії та армій противника, воїнські кладовища [9, с. 87].

Місця розташування батарей на Малаховому кургані та Історичному бульварі Севастополя були відзначені білими кам'яними стовпчиками невдовзі після закінчення бойових дій. На Малаховому кургані збереглася кам'яна оборонна башта, на нижньому поверсі якої знаходився штаб контр-адмірала В. Істоміна – командира важливої ділянки оборони, що включала Малахів курган, 2-й бастион, Селенгінський, Волинський редути і Камчатський люнет. На Малаховому кургані загинули видатні керівники оборони міста – В. Істомін, В. Корнілов, П. Нахімов, М. Юрковський, були поранені Е. Тотлебен і С. Хрульов.

5 жовтня 1854 р. – у день першого бомбардування Севастополя – був смертельно поранений герой Синопської битви адмірал В. Корнілов. На цьому місці за наказом адмірала П. Нахімова виклали хрест з ворожих бомб і ядер. Це було одне з перших увічнених місць Кримської війни. У 1895 р. за проектом скульптора І. Шредера і художника О. Більдерлінга на кургані спорудили пам'ятник відважному адміралу, який був зруйнований у роки Другої світової війни.

У 1905 р. на місці загибелі героя оборони Севастополя контр-адмірала В. Істоміна (загинув 7 березня 1855 р.) було встановлено пам'ятний знак, а в будинку панорами «Оборона Севастополя 1854–1856 рр.» – погруддя адмірала. У башті на Малаховому кургані укріпили мармурову меморіальну дошку з написом, що тут знаходилося ліжко з тілом убитого контр-адмірала В. Істоміна. 28 червня 1855 р. на Малаховому кургані було смертельно поранено героя Севастопольської оборони адмірала П. Нахімова, який не маючи досвіду ведення бойових дій на суші, виявив мужність і героїзм в організації оборони Севастополя.

Під час оборони міста, головним центром якої став Малахів курган, вияткову мужність і героїзм виявили уродженці України, особливо відзначилися українці: матроси П. Кошка і Г. Шевченко, яким встановлені пам'ятні знаки відповідно у Севастополі та Дніпропетровську. Герой оборони Севастополя Гнат Шевченко був настільки популярним у Російській імперії, що громадськість розпочала збір коштів на спорудження йому пам'ятника. Автором погруддя Г. Шевченка став відомий скульптор М. Микешин. У 1874 р. пам'ятник було відлито у Миколаївському адміралтействі з гармат, захоплених під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр., і встановлено у м. Миколаєві, а у 1902 р. перенесено до м. Севастополя. Він знаходився біля казарм колишнього 30-го флотського екіпажу, де Г. Шевченко розпочинав службу в 1850 р. (у 1918 р. пам'ятник зруйновано) [3, с. 115–116].

На початку ХХ ст. по всій Росії прокотилася хвиля вшанування пам'яті про героїчну оборону Севастополя в роки Кримської війни у зв'язку з 50-річчям подій. До святкування ювілею оборони розпочалася активна підготовка, актуальним стало відтворення пам'яток, що збереглися на місці боїв, а також

спорудження пам'ятників на честь захисників міста, керівників Севастопольської оборони. Цим опікувався спеціально створений громадський «Комітет з відбудови пам'ятників Севастопольської оборони 1854–1855 рр. до її 50-річчя» на чолі з князем Олександром Михайловичем. Широке представництво громадськості, істориків, ветеранів війни дозволило відновити оборонні рубежі, провести реставраційні роботи, спорудити пам'ятники на честь героїв і учасників оборони, видати праці, присвячені подіям війни, путівники пам'ятними місцями. Завдяки діяльності голови комітету, активного учасника оборони Севастополя П. Рерберга у 1903–1907 рр. були видані три випуски фотоальбому «Севастопольцы» з 1500 унікальними фотографіями учасників оборони та їхніми біографіями [9, с. 89].

Результатом роботи комітету стало впорядкування старих і будівництво нових пам'ятників та створення музею. На початку ХХ ст. було споруджено і встановлено десятки пам'ятників та пам'ятних знаків, зокрема відомий тепер у всьому світі «Пам'ятник затопленим кораблям» (скульптор А. Адамсон, архітектор В. Фельдман, інженер-будівельник – О. Енберг). Предметом особливої гордості севастопольців була споруда для розміщення панорами на Історичному бульварі, проект якої розроблений О. Енбергом за участі архітектора В. Фельдмана. Історичний бульвар став центром Меморіального комплексу, присвяченого захисникам Севастополя. Його основою є панорама «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.», створена професором Ф. Рубо у 1901–1904 рр. і відкрита 14 травня 1905 р. До комплексу входять 13 пам'ятників та пам'ятних знаків, зокрема воїнам 4-го бастіону, Язонівського реду, укріплення передового бруствера 4-го бастіону, підземно-мінні галереї, пам'ятний знак на честь перебування на 4-му бастіоні письменника Л. Толстого. У 1909 р. було відкрито пам'ятник талановитому інженеру-фортифікатору генерал-ад'ютанту Е. Тотлебену, спорудженням якого було завершено створення унікального комплексу [9, с. 90].

У 1955 р. місцеві органи влади Дніпропетровська прийняли рішення про увічнення пам'яті героїв оборони Севастополя і учасників Кримської війни. На місці кладовища розбили Севастопольський парк, а рештки воїнів перепоховали в одну братську могилу, над якою був насипаний 8-метровий курган. На вершині пагорба встановлено обеліск з інкерманського каменю, з обох боків якого – гармати часів Кримської війни. У 1977 р. поряд із обеліском були споруджені 8 бронзових погрудь керівників та героїв оборони Севастополя. Перебування М. Пирогова у Дніпропетровську відзначено пам'ятним знаком на вул. Комсомольській.

З подіями війни пов'язано ім'я нашого славетного земляка, видатного вченого і блискучого хірурга Миколи Пирогова. У Сімферополі, куди переїхав М. Пирогов зі своїми найближчими помічниками, він не лише проводив найскладніші операції, а й знаходив час для занять з лікарями, читав їм лекції, багато уваги приділяв діяльності Общин сестер-жалібниць, консультував місцеве населення. У центрі міста у 1981 р. на будинку лікарні (вул. Р. Люксембург),

де працював М. Пирогов зі своїм помічником С. Боткіним, була встановлена меморіальна дошка. Із діяльністю вченого і хірурга пов'язані також будинки Дворянських зборів, духовної семінарії та чоловічої гімназії, у приміщенні якої був розташований шпиталь [9, с. 93].

На честь видатного хірурга на Матроському бульварі у Севастополі споруджено пам'ятний знак. На будинку Волохова (вул. Суворова, 19), в якому у 1854–1855 рр. містився штаб оборони Севастополя та мешкали керівники оборони В. Корнілов і П. Нахімов, бували Е. Тотleben і М. Пирогов, встановлена меморіальна дошка. На території Першої міської лікарні, яка у 1967 р. названа ім'ям вченого, споруджено пам'ятник М. Пирогову [18, с. 19, 31, 37–38.].

У Кримській (Східній) війні вперше були задіяні жінки як медичні сестри. Причому це стосується обох сторін воєнного конфлікту. Першими сестрами милосердя були дружини та сестри захисників Севастополя, які взяли на себе нелегку справу догляду за тяжкопораненими. Пам'ятним знаком у Севастополі відзначена діяльність першої народної сестри-жалібниці Дар'ї Севастопольської (Дар'я Лаврентіївна Михайлова), яка до приїзду «Хрестовоздвиженської громади сестер», що опікувалася пораненими та хворими, надавала допомогу пораненим воїнам під вогнем противника, працювала у госпіталях міста. Її першою серед жінок нагородили золотою медаллю «За старанність» («За усердие») на Володимирському банту та 500 крб. сріблом. Приклад севастопольських сестер милосердя наслідували жінки зі всієї країни, він поширився на інші воюючі держави. Після Кримської війни участь жінок у збройних конфліктах стала традиційною.

Територія Криму під час Східної війни була ареною запеклих боїв, внаслідок чого тут з'явилися поодинокі могили та кладовища воїнів ворогуючих армій. Наприкінці Кримської війни усім полеглим воїнам з дозволу російського імператора були споруджені меморіали. 5 травня 1855 р. вийшов царський указ про збереження пам'ятників та поховань солдатів та офіцерів союзницьких військ, які загинули під час Кримської війни [3, с. 150]. На Малаховому кургані, де 27 серпня 1855 р. відбувся останній бій, замість дерев'яного хреста, встановленого французами на братській могилі всіх полеглих воїнів, у 1872 р. на кошти російського уряду було споруджено мармурову колону із символічними словами: «Їх єднала перемога та поєднала смерть. Така слава солдата, така доля хоробрих».

Під час Кримської війни базою англійського флоту і головною штаб-квартирою британської армії була Балаклава. З часів Кримської війни тут збереглася набережна, на якій встановлено дві англійські гармати, водогін, ділянка залізниці, збудована англійцями у 1854–1855 рр., Георгіївський монастир, де діяв телеграф. У 1882 р. з дозволу російського та на кошти англійського уряду на Каткартовому пагорбі було влаштоване кладовище, на якому нараховувалося близько 450 братських та поодиноких могил. Серед них – могили учасника битви під Ватерлоо, командира 4-ї англійської дивізії генерала Георга Каткарта, який загинув у Інкерманській битві у вересні 1854 р.,

генералів Гольді, Торренса, Кемпбела, Стренгвейса та ін. Більшість надгробків були виготовлені з мармуру, доставленого з Англії (графство Дербишир). Під час оборони і визволення Севастополя в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. район, де знаходилося англійське кладовище, перебував у зоні бойових дій. Більшість пам'яток на кладовищі зазнали руйнувань, але зберігся фундамент огорожі, збудованої у 1882 р., та залізобетонний цоколь будинку доглядача, в якому до 1941 р. знаходився меморіальний музей. У лютому 1945 р. під час Кримської (Ялтинської) конференції англійське кладовище відвідав прем'єр-міністр Великобританії У. Черчилль разом з членами англійської делегації.

Втрати французької армії під час Кримської війни були найбільшими серед союзників – 96 тис. солдатів. Французький цвинтар знаходився в районі Балаклавського шосе. У 1863 р. на площі в один гектар було створено своєрідний некрополь – зразок ландшафтно-паркового ансамблю та меморіальної архітектури XIX ст. У центрі кладовища знаходилася каплиця, на якій були викарбовані імена загиблих французьких генералів Брюне, Майрана, Бизо, Бретона та ін. Уздовж огорожі були розташовані 17 склепів братських могил із мармуровими плитами і найменуваннями родів військ похованих. Некрополь постраждав у роки Другої світової війни, а у 1982 р. частина меморіалу, що збереглася – склепи і каплиця – були повністю знищені [9, с. 95].

На вершині Гасфортової гори біля Чорної річки, де 4 серпня 1855 р. відбулася битва, було розміщено італійський цвинтар. Неподалік гори, що за 15 км від Севастополя, бойову позицію займали воїни Казанського полку під командуванням полковника В. Гасфорта, ім'ям якого названа гора. Союзні війська лише на заключному етапі війни змогли оволодіти висотою, яка мала важливе стратегічне значення. На місці, де знаходилася головна батарея сардинців, у 1882 р. італійськими майстрами була споруджена каплиця. Поблизу каплиці знаходилася гробниця одного з героїв війни, командира 2-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта О. Ла-Мармора, прах якого у 1911 р. було перевезено на батьківщину – до Італії. Під час Другої світової війни біля підніжжя Гасфортової гори проходила лінія фронту, тут воювали воїни 7-ї бригади морської піхоти, і некрополь зазнав значних пошкоджень. Місце італійського кладовища позначено огорожею.

У роки Другої світової війни цвинтарі іноземних воїнів було поруйновано, але вони продовжували існувати. У повоєнний час були повністю знищені три цвинтарі, які існували з середини XIX ст. і були місцем паломництва не лише громадян нашої країни, а й земляків, родичів полеглих іноземців. Значна кількість поховань іноземних воїнів була занедбана або знищена, чим завдано колосальної шкоди не лише моральному вихованню кількох поколінь, але й іміджу країни. У 1920–1930-ті рр. були знесені монументи адміралам М. Лазареву, В. Корнілову, командуючому севастопольським гарнізоном, генералу Д. Остен-Сакену, який останнім залишив Севастополь. У роки Другої світової війни були зруйновані пам'ятні знаки на місцях Балаклавської та Інкерманської

битв, палац командуючого Чорноморським флотом В. Корнілова, будинок Е. Тотлебена, в якому був розташований Музей оборони Севастополя.

За радянських часів знищена каплиця XIX ст., споруджена на воїнському некрополі біля Сімферополя, у Петровській балці, де поховані понад 36 тис. героїв оборони Севастополя 1854–1855 рр. Було понівечено чотирикутний обеліск на вершині Каменоломного яру біля Сімферопольського шосе, встановлений англіїцями після падіння Севастополя. Це був єдиний пам'ятник періоду Кримської війни, встановлений воїнам ворогуючих армій. На меморіальних дошках російською і англійською мовами викарбовано напис: «На пам'ять про англіїців, французів і росіян, які загинули в Інкерманській битві 24 жовтня 1854 року». Втрати російської армії становили 12 тис. вбитих і поранених; французів і англіїців – 4388 осіб. У 1875 р. на місці Балаклавської битви, яка відбулася у жовтні 1854 р., силами британської армії споруджена чотириохгранна піраміда. Пам'ятник, присвячений загиблим воїнам ворогуючих армій – англіїцям, росіянам, французам і туркам, зберігся завдяки турботі місцевого населення і знаходиться на державному обліку [9, с. 95–96].

Українська дослідниця пам'яток воєнної історії Г. Денисенко зазначає: «Кожне покоління вносить свої корективи у розуміння історичного процесу, робить переоцінку подій, ролей окремих постатей. На зміну протистоянню із західним світом, тривалому періоду заборони і нехтування культурних досягнень інших народів, XXI ст. ставить перед нами необхідність визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та збереження культурного доробку кожного народу. Тільки цивілізований підхід до власних пам'яток, незалежно від змін у політичних оцінках того чи іншого періоду, пам'яток інших народів, які збереглися в Україні – важливий чинник не тільки історичного пізнання, а й формування національної самосвідомості, історичної пам'яті і в цілому гуманітарної політики в державі» [9, с. 96].

Створені після Кримської війни у 60–80-ті рр. XIX ст. французький, англійський та італійський некрополі отримали всесвітнє визнання, стали справжніми пам'ятками жертвам війни і мілітаризму. Останніми роками проводяться роботи з відновлення і реконструкції поховань періоду Кримської війни. У 1994 р. за пропозицією урядів Великої Британії, Італії, Росії, Туреччини і Франції було споруджено перший міжнародний Монумент на знак примирення народів, закладено сквер «Пам'яті полеглих». У 1998 р. реконструйовано Монумент, який отримав назву «Камінь примирення» і став символом миру та взаєморозуміння між народами, попередженням проти війни, мілітаризму і жорстокості. На вершині Каткартового пагорбу, де знаходилося англійське кладовище, 27 жовтня 1991 р. було встановлено пам'ятний знак, а у 1993 р. відкрито Меморіал, найбільший за межами Великої Британії, присвячений англіїцям – учасникам Кримської війни.

У вересні 2004 р. з ініціативи урядів Великої Британії та Франції в Криму для вшанування пам'яті своїх предків зібралися представники країн, які брали участь у Кримській війні. Державним коштом України, а також за участі

іноземних країн, до 150-річчя Кримської війни було відбудовано пам'ятники у с. Віліне Бахчисарайського р-ну, де проходила битва на річці Альмі. Впорядковано британське кладовище у Севастополі біля селища Деркачі, споруджені пам'ятники полеглим туркам у районі Кілен-балки, італійцям – біля підніжжя гори Гасфорт, французам – на п'ятому кілометрі Балаклавського шосе [3, с. 152; 18, с. 6].

Отже, Східну (Кримську) війну слід розглядати як невід'ємну частину історії України, так само, як вона є частиною історії країн, що були номінальними учасниками конфлікту. Вивчення цієї війни слід внести до шкільних і вузівських програм з історії нашої країни.

Відновлення пам'яті про всіх полеглих і похованих на українських теренах, а також наших співвітчизників, які загинули під час воєнних конфліктів і поховані в інших країнах, є обов'язком державних інституцій та громадських організацій, причетних до охорони культурної спадщини. Події Східної (Кримської) війни у сучасній Україні залишаються далеко не повною мірою дослідженими, а її герої та жертви – увічненими та вшанованими. Отже, усвідомлення місця цієї війни в історії України, відновлення історичної правди та формування історичної пам'яті про героїчні та трагічні події війни, оборони Севастополя 1854–1855 рр., їх учасників і жертв, є одним із завдань державних органів, громадських організацій, наукових установ, які вивчають воєнно-історичні події та займаються проблемами національної пам'яті.

Список використаних джерел:

1. Бестужев И. В. Крымская война 1953–1956 гг. – М.: Наука, 1956. – 176 с.
2. Богданович М. И. Восточная война 1853–1856 гг. В 4-х т. – СПб., 1877.
3. Волковинський В. М., Реєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 212 с.
4. Волковинський В. М. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. та Україна (до 150-річчя Східної (Кримської) війни) / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С.26–46.
5. Восточная (Крымская) война 1853–1856 гг: Новые материалы и новое осмысление: Мат. междунароод. науч. конф. (Севастополь, 16–19 октября 2003 г.): В 2-х т. / Ред.-сост. Е. А. Попова; Таврический нац. ун-т имени В. И. Вернадского, Крымский центр гуманит. исслед. – Симферополь: Крымский Архив, 2005. – Т. 1. – 204 с.; Т. 2. – 232 с.
6. Горбуров Е. Г., Горбуров К. Е. Известная неизвестная война: Восточная (Крымская) война 1853–56 гг. – Николаев: Шамрай, 2009. – 264 с.
7. Горев Л. Война 1853–1856 гг. и оборона Севастополя. – М.: Воениздат, 1955. – 520 с.
8. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України у контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – К.: НАН України ; Ін-т історії України НАН України, 2011. – 289 с.

9. Денисенко Г. Г. Кримська війна в культурній спадщині України: історія та сучасний дискурс / Г. Г. Денисенко // Краєзнавство. – 2010. – № 4. – С. 87–100.

10. Дубровин Н. Ф. История Крымской войны и обороны Севастополя. В 3-х т. – СПб, 1900.

11. Духопельников В. М. Крымская война. – Харьков: Фолио, 2010. – 119 с.

12. Зайончковский А. М. Восточная война 1853–56 гг. в связи с современной ей политической обстановкой. В 2-х т. – СПб, 1908–1913.

13. Ищенко Н. А. Крымская война 1853–1856 гг. / Н. А. Ищенко // Книга для чтения по истории Крыма / Под ред. И. Н. Храпунова – Симферополь: ЧП «Предприятие Феникс», 2010. – С. 165–194.

14. Ищенко Н. А. Крымская война 1853–1856 гг.: Очерки истории и культуры. – Симферополь: Изд-во «Крымский архив», 2003. – 136 с.

15. Ищенко Н. А. Перо сильнее, чем клинок... Мифология Крымской войны 1853–1856 гг. в литературе Великобритании второй половины XIX в. – Симферополь: «Крымский архив», 2007. – 324 с.

16. Ляшук П. Кримська війна по-українськи / Н. Ляшук // Україна молода. – 2006. – 3 березня (№ 41).

17. Маркитан Л. П. Кримська (Східна) війна 1853–1856 рр. та увічнення пам'яті її героїв у фото кінодокументах / Л. П. Маркинан // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 121–134.

18. Пам'ятки історії та культури України. (Зошит 3). Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь / В. О. Горбик (керів. авт. кол.). – К.: ХІК, 2008. – 78 с.

19. Рахматуллин М. А. Воины России в Крымской кампании / М. А. Рахматуллин // Вопросы истории. – 1972. – № 8. – С. 94–118.

20. Тарле Е. В. Крымская война. В 2-х т. – М.-Л.: Наука, 1941–1944.

21. Тарле Е. В. Крымская война. В 2-х т. – М.: АСТ, 2004. – Т. 1. – 608 с.; Т. 2. – 702 с.

22. Шавшин В. Г. Севастополь в истории Крымской войны. – Севастополь: Телескоп; К.: Арт-Политика, 2004. – 304 с.

23. Шкварець В. П., Гузенко Ю. І. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.: український вимір. – Миколаїв: Іліон, 2010. – 198 с.

24. Fletcher I., Ishchenko N. The Crimean War: A Clash of Empires / I. Fletcher, N. Ishchenko. – Staplehurst: Spellmount Ltd, 2004. – 571 p.

Пилявец Р. И. Восточная (Крымская) война (1853–1856 гг.) в памятниках и памяти

Овещаются практика и актуальные проблемы увековечения событий Восточной (Крымской) войны 1853–1856 гг. в недвижимых памятниках истории Украины.

Ключевые слова: Восточная (Крымская) война, увековечение памяти, недвижимые памятники истории и культуры, Украина, Севастополь.

Pylyavets R. I. Eastern (Crimean) war (1853–1856) in the monuments and memory

The practice and actual problems of perpetuation events of the Eastern (Crimean) war (1853–1856) in the immovable historical monuments of Ukraine are considering in the article.

Keywords: *Eastern (Crimean) war, commemoration, immovable historical and cultural monuments, Ukraine, Sevastopol.*